

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ «ՀԱԿԱԾԱՌՈՒԹԻՒՆ ԱՌ ՍԱՀՄԱՆԵԱԼՍՆ Ի ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՔԱՂԱԷԴՌՈՎՆԻ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ե դարի երկրորդ ճիւղամասակին Ալեքսանդրիայի պատրիարքական Աթոռի Հայրապետների մեջ, իրենց առաքելական-եկեղեցական գործունեությամբ և մատենագրական վաստակով բացառիկ տեղ են գրավում նաև Դիոսկորոս և Տիմոթեոս Ալեքսանդրացի Հայրապետները, որպես այդ Աթոռի մեծանուն վարդապետներ, ինչպիսիք էին Դ—Ե դարերում Ս. Աթանասն ու Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացիները:

Դիոսկորոսն ու Տիմոթեոսը Հայ Եկեղեցում մեծարվում են որպես «պատուական Հարք, պատուական և հոգեկիր վարդապետք Եկեղեցույ, ուղղափառ հովիւք, ընդ մարտիրոսն դասեալ»¹:

444 թվականին վախճանվում է Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացի Հայրապետը (412—444)², որին և հաջորդում է Դիոսկորոսը (444—451), որպես նրա նախկին սարկավագն ու գաղափարակիցը Եփեսոսի ժողովում (431) ընդունված «Հաւատոյ ուղղա-

փառ դասանութեան» պաշտպանության հարցում, ընդդէմ Նեստորի քրիստոսաբանական մոլորության³:

Դիսկորոսը որպես ջերմ կյուրեղյան, քրիստոսաբանական իր ուղղության մեջ «երկաթի նման ամուր էր իր վճիռների մեջ... մի մարմնացումն եգիպտական վանականության... Կյուրեղյան ուղղափառության միաբնակ ըմբռնմամբ... մի մարդ, որ իշխում էր ոչ միայն իր թեմում, այլ Ամտիոքում և Կ. Պոլսում որպես պապ, որ կարծես կոչված էր Ալեքսանդրիայի արդեն զագաթնակետին հասած գործությունը կամ ավելի ևս ավելացնելու, կամ խորտակելու, այն»⁴:

Դիոսկորոսի հետ միասին որպես նրա սարկավագն և Ալեքսանդրիայի Աթոռի վրա նրա հաջորդը, Տիմոթեոսը «հիրավի անցնում է միաբնակության ամենանշանավոր հայրերի շարքը և հիշվում է հաճախ Կյուրեղից անմիջապես հետո,

¹ Գիրք թղթոց, Մատենագրութիւնն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 97—98: «Պատասխանի թղթոյն Սորմենաց, որ առ Վրթանէս վարդապետ գրեաց»:

² Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու կենսագրության և մատենագրական վաստակի մասին տես «Էջմիածին» ամսագիր, 1977, № 9 և № 11 34:

³ Նեստորի մոլորության մասին տես «Էջմիածին» ամսագիր, 1981, № Ժ 34—38:

⁴ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյանց, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 296 և 322:

Դիսկորոսի հետ միասին հայոց եկեղեցական գրականության մեջ⁵:

Տիմոթեոս Ալեքսանդրացու կենսագրության մասին մինչ պատրիարք ընտրվելը, շատ բան ծանոթ չէ:

Ընդհանուր եկեղեցու պատմության մեջ նա իր հակառակորդների կողմից կոչվել է «Էլյորոս»՝ «իր մարմնի վտիտության համար»: «Էլյորոսը» հունարեն մի բառ է, որ կատու, աքիս է նշանակում: Հայտնի չէ, թե նրան ինչո՞ւ այդ մականունն են տվել: Մեր նախնիք, գուցե ավելի իրավացի կերպով Կուզ են թարգմանել այդ բառը⁶:

451 թվականին, Քաղկեդոնի ժողովից հետո, որտեղ Դիսկորոսը գրկվում է իր Աթոռից և աքսորվում՝ Քերսոն (Սև ծովի ափը) քաղաքը, «ոչ թե յուր դավանանքի պատճառով, այլ եկեղեցական կարգապահությունը խախտած լինելու համար», Տիմոթեոսը որպես նրա սարկավագը ուղեկցում է իր անհրաժեշտ եպիսկոպոսին մինչև նրա աքսորավայրը: Այնուհետև Տիմոթեոսը գլուխ է կանգնում այն շարժմանը, որը չէր ընդունում ո՛չ Քաղկեդոնի ժողովի ընդունած նոր «Հաւատոյ դաւանութիւնը» և ոչ էլ նույն ժողովի վճռով աթոռագլուրկ եղած Դիսկորոսին, ո՛չ էլ կառավարության կողմից դրածո նոր Պատրիարքին:

457 թվականին Դիսկորոսի մահից հետո (454, սեպտեմբերի 4) Տիմոթեոսը իր կողմնակիցների կողմից ընտրվում է Ալեքսանդրիայի Աթոռի Հայրապետ: Նա «աշխատում է ամեն կերպ հեռու պահել իր հոտից քաղկեդոնականությունը: Նա պատրիարքական Աթոռ քարձրանալուն պես անմիջապես սկսում է իր իշխանությունը հաստատուն դարձնելու համար մաքրել եպիսկոպոսական Աթոռները քաղկեդոնականներից և ձգովում Քաղկեդոնի ժողովը: Թե որքան մեծ է եղել նրա ազդեցությունը ու գործունեության հետևանքները, երևում է այն հանգամանքից, որ ժամանակակիցները նրան Մեծ անունն են տվել⁷:

⁵ Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Ալեքսանդրեայ «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ Ժ. վարդապետի (Տէր-Մկրտչեանի) և Երուսաղմ վարդապետի (Տէր-Մինասեանի), Ս. Էջմիածին, 1908, «Համաշխարհ», էջ XIII:

⁶ Կարապետ Ժ. վարդապետ, Տիմոթեոս Էլյորոսի նորագլուխ երկը և նորա մի քանի նոր հատվածները, նախկին հայրերից ստան, «Արարատ», 1897, հունիս, էջ 251—257: Տես նաև «Հակաճառութիւն», «Համաշխարհ», նույնը, էջ VI:

⁷ Կարապետ Ժ. վարդապետ, «Արարատ», նույնը, էջ 251—252:

Տիմոթեոսը իրեն համարում է «տրուպա ուղղափառ եպիսկոպոսացն», այդ թվում Ս. Աթանասին, Ս. Կյուրեղին և Դիսկորոսին: Քաղկեդոնականներին դեմ գրելով նա համարձակորեն շեշտում է. «Տիրո՞ւմ ստորագրութեանն ձերում հաւատաւացուք՝ լեփեստսին թէ՛ ի Քաղկեդոնիսն»:

Քաղկեդոնի ժողովից հետո, 451 հոկտեմբերին սկսվում է պայքարը Տիմոթեոսի և Ալեքսանդրիայի Աթոռի դեմ: Տխուր և դատապարտելի համաձայնության են գալիս Մարկիանոս կայսրը (450—457), Պուլգերիա կայսրուհին, Հռոմի Լևոն Պապը (440—461) և Կ. Պոլսի քաղկեդոնիկ Պատրիարքը՝ ընդմիջտ ազատվելու համար «Արևելքի ամենագլխավոր խոտվարարից», «որպեսզի Ալեքսանդրիայի Աթոռի աստղը էլ ավելի չքարձրանա»:

Նախ սկսվում է հալածանքը Ալեքսանդրիայի Աթոռի և նրա կորովի Պատրիարքի դեմ: Տիմոթեոսը այս առթիվ նշում է. «Հալածեցին զուղղափառսն ի քրիստոսաւեր քաղաքին Ալեքսանդրի և յամենայն Եփսսոսին... լալ քաղաքս սպանին և սպանանեն և մինչև այժմ հալածեն... խնդրեն և զանձն իմ... ես խորհեալ եմ դարձեալ ընդդէմ անել նոցայն ամբարշտութեան, քաջայոյս եղով ի զարոյթիւն տեսուն իմոյ և Աստուծոյ՝ Յիսուսի Քրիստոսի, ասաղին ուղղափառի ամենայնի»⁸:

Ալեքսանդրիայի Աթոռի և նրա Պատրիարքի դեմ ատելությամբ են լցվել նաև Պուլգերիա կայսրուհին, և Հռոմի Պապը: Կայսրուհին, որ մի ժամանակ Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացուն կողմնակից էր, այժմ նրա «քաղաքական սկզբունքն է որ ավելի հարմար է և լավ որ Բուսիորի ափին լինի եկեղեցական կենտրոնը, ոչ թե Նեղոսի ափին»⁹:

451 թվականի հոկտեմբերին բացվում է Կ. Պոլսի արվարձանում՝ Քաղկեդոնի ժողովը, որը ձևականորեն զբաղվում և Եվտիքեսի քրիստոսաբանական մոլորության դատապարտումով, ինչ որ նորություն չէր, մինչ «գլխավոր խնդիրը ոչ թե պարզապես աստվածաբանական վերացալ կետ մըն էր, Բրիստոսի Բնությանց տեսակետը, այլ բուն նպատակը՝ կատարելապես գործնական ու գերազանցապես թանձրացալ կետ մըն էր, այսինքն է հայրապետական (պատրիարքական) Աթոռներու փոխա-

⁸ Կարապետ Ժ. վարդապետ, նույնը, էջ 255:

⁹ Երվանդ վարդապետ, նույնը, էջ 326:

դարձ հարաբերությանց և առավելագույն ազդեցության խնդիրը»¹⁰:

Քաղկեդոնի ժողովում, «Հոռմի և Կ. Պոլսի Աթոռները դաշնակցած էին հասարակաց հակառակորդին դեմ և Մարկիանոս կայսրի աշխարհական բազուկն ալ իրենց պաշտպան հանդիսացած էր և այս անողիղ միջոցներով կրցած էին Քաղկեդոնի մեջ հաղթանակել Ալեքսանդրիայի Աթոռի դեմ»¹¹:

Քաղկեդոնի ժողովում կայսրն ու կայսրուհին «Հոռմը իրենց կողմն ունենալու համար, պարտավորվեցան Լևոն Պապի տոմարը ընդունիլ իբր սահման հավատո»¹²:

Կ. Պոլսի Աթոռի գերագահության այս ձգտումը Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի Աթոռների դեմ, արտովը չէր Հոռմի Աթոռին և Լևոն Պապին: Այս իսկ պատճառով Հոռմը չի ընդունում Քաղկեդոնի ժողովի 28-րդ կանոնը, որ Կ. Պոլսի Աթոռին «նախաթոռ ըլլալու իրավունք կուտար»¹³: «Այդ պատճառով Հոռմ չընդունեցաւ Քաղկեդոնի ժողովի 28-րդ կանոնը և միևնույն ժողովին նկատմամբ ընդունելի և անընդունելի կանոններու տարբերություն մը սկսաւ դնել»¹⁴, որովհետև Քաղկեդոնի ժողովի 28-րդ կանոնով «կվտանգվեր Հոռմի դիրքը»¹⁵:

Հայ Եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովին չի մասնակցել: Հաշատանում Վարդանանց պատերազմի ծանր օրերն էին: 480—484 թվականներին, երբ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը, Հովհան Մանդակունու օրով հայերենի էր թարգմանվում, Հայ Եկեղեցին երբեք չի փոխել երեք տիեզերական ժողովների «Հաւատոյ ողորպիսո դասանութիւնները» և պաշտոնապէս իր դիրքը որոշել է Քաղկեդոնի դեմ:

Ըստ Հայ Եկեղեցու Նիկիայի (325), Կ. Պոլսի (381) և Եփեսոսի (431) տիեզերական ժողովներում ընդունված հավատի դավանությանը և սահմանված կանոններով վերջ գտան ընդհանուր Եկեղեցու պատմության մեջ աստվածաբանական և քրիստոսաբանական բոլոր հիմնական վեճերն ու վիճաբանությունները և հաստատվեց վերջնականապէս ողորպիսությունը:

¹⁰ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Հայոց Եկեղեցի, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 42—43:

¹¹ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա. հատոր, 1959, Բեյրութ, էջ 494:

¹² «Հայոց Եկեղեցի», Գույնը, էջ 93:

¹³ Նույնը, էջ 44:

¹⁴ Ազգապատում, Գույնը, էջ 494:

¹⁵ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Հայոց Եկեղեցի, Գույնը, էջ 103—104:

«Առանց հիմնական պատճառի չէ որ Հայոց Եկեղեցին իրավունք ունեցաւ Եփեսոսի (431) ժողովը իբր վերջին տիեզերական ժողով նկատել և առաջ չանցնիլ, որովհետև անով վերջացաւ բոլոր գլխավոր Եկեղեցիներու համակարծիք համամտության շրջանը»: Երեք տիեզերական ժողովներով վերջացել էին «հիմնական քրիստոնեական կրոնքին իսկությունը և յուր էական խորհուրդները, այսինքն Երրորդությունը, Մարդեղությունն ու Փրկագործությունը»¹⁵:

Երեք տիեզերական ժողովներում սահմանված «Հաւատոյ դասանութիւնները» և ընդունված կանոնները Հայ Եկեղեցու դավանաբանների համար հետագա դարերում հանդիսացել են ողորպիսության մանիֆեստ, դավանաբանական մեծ վեճերի ժամանակ:

Այնուամենայնիվ, «Հայ Եկեղեցին Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանությունը «գլխատար կերպով ընդունելուց հետո, միևնույն կեսի վերա անշարժ կանգնած չմնաց, այլ յուր մասնակցությունն ունեցաւ դավանական զարգացման հաջորդ աստիճանների ստեղծած շարժումների մեջ, բայց միշտ հավատարիմ մնալով Կյուրեղյան քրիստոսաբանությանը, նորա ոգով պարզաբանելով յուր առաջ դրված նոր խնդիրները և մերժելով այն ամենը, ինչ որ շեղվում էր նորանից ու նորմոսություն բերում»¹⁶:

457 թվականին, Հոռմն ու Կ. Պոլսի Աթոռները տխուր համաձայնությամբ միմյանց հետ դաշնակցած, Մարկիանոս կայսրի հրամանով Տիմոթեոսին աթոռագուրկ են հռչակում և կայսերական զինվորների խիստ հսկողությամբ Կ. Պոլսի վրայով արտորում են Գանգրա և ապա Քերսոն, որ մեծ Հայրապետը մնում է մինչև 476 թվականը և մույն տարին վերադառնում է Ալեքսանդրիա, իր Աթոռը: Բայց հյուծած ու հիվանդագին նա մահանում է իր Աթոռի վրա 477 թվականի հուլիսի 31-ին, խոր ծերության մեջ:

Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» աշխատության հայերեն թարգմանության ժամանակը

Տիմոթեոս Կուզը Քաղկեդոնի ժողովի դեմ իր «Հակաճառութիւն»-ը գրել է արքա-

¹⁶ Կնիք հաւատոյ, Գույնը, էջ LXXXV: Հատվածի մեջբերումների ընդգծումները Կարապետ Լախկուպոսիան (Տեր-Մկրտչյան) նկ:

րավայրում, նախ Գանգրայում և ապա Քերսոնում, 457—476 թվականներին:

Տիմոթեոս Կուզի ողջ կյանքը «բանի և գրով» եղել է պաշար Քաղկեդոնի ժողովի դեմ: Նա Ե դարի երկրորդ հիսնամյակում հանդիսացել է «Միաբնեայց (այսինքն՝ միաբնակների) կուսակցության» պարագլուխներից մեկը, միաբնակներ՝ որոնք «Աստորիքի ու Եգիպտոսի մեջ իրենց բովանդակ ուժովն՝ բռամբ, բանի և գրով ախույեան (հակառակորդ) հանդիսացան Քաղկեդոնի ժողովուն (հաւատոյ նոր) սահմանին դէմ»¹⁷:

Այս իմաստով Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը «ամեն մասամբ եղած է նշանակալից հայ մատենագրության համար... և շատ կարևոր էջ պիտի բանա հայ աստվածաբանական պատմության մեջ... և բացի տոհմային գրականության համար ունեցած մեծ նշանակությունեն, անպայման հարգ ունի նաև հայրախոսական ուսման համար»¹⁸:

Քաղկեդոնի ժողովից հետո, Ե դարի երկրորդ կեսին բորբոքվում են եփեսոսյան էկյորեղյան «Հաւատոյ դաւանութեան» պաշտպան ուղղափառ միաբնակների և քաղկեդոնի երկաթակների միջև դավաճաբանական վեճերը:

Այդ վեճերի ժամանակ Տիմոթեոս Կուզի գրած «Հակաճառութիւն»-ը «բազմակողմանի, պատմական կարևորություն ունեցող մի հիշատակարան է», որովհետև քաղկեդոնականները, «թշնամական ոգով լցված» տարածում էին իրենց «ստությունը» թե «Քաղկեդոնի ժողովի հակառակորդները և կամ մի Բնության պաշտպանները եկոյիքական են եղել»¹⁹:

451—490-ական թվականներին Բյուզանդական ողջ կայսրության մեջ սրվում են Քաղկեդոնի դեմ դավաճաբանական վեճերը:

Քաղկեդոնի պաշտպան Մարկիանոս (մահացած՝ 457), Լևոն Բ (մահացած՝ 474) կայսրերից հետո՝ իշխանության գլուխ է անցնում Բասիլիսկոս կայսրը, որ «բացարձակ կերպով անցնում է միաբնակների կողմը: 476-ին կայսրը մի այլ հրովարտական դատապարտում է Քաղկեդոնի վճիռները: 500 եպիսկոպոսներ իրենց համաձայնությունը հայտնեցին կայսեր այս հրովարտակին»: Աքսորված ուղղափառ եպիսկոպոսները, այդ թվում Տիմոթեոս Կու-

զը և Անտիոքի Պետրոս Ֆուլլո Պատրիարքները և ուրիշներ վերադարձան իրենց Աթոռներն ու թեմերը»²⁰:

Բասիլիսկոս կայսրի հաջորդ Ջենոն կայսրը 482 թվականին իր ծանոթ «Հենետիկոն» հրովարտակով որը կոչվում է «Գիր միավորության» (Գիրք թղթոց, էջ 289), «Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակությունը կմերժեր» և Քրիստոսի «Բնությունների մասին վիճելն արգելում էր և առաջին երեք տիեզերական ժողովների դավաճությունը միայն ուղղափառ էր ճանաչում... և շեշտում էր առանձնապես Կյուրեղի քրիստոսաբանական վարդապետությունը և լուելյան կերպով մերժում էր Քաղկեդոնի որոշումները», որովհետև «Քաղկեդոնի կանոնները առկախ կմային և ընդհանուր կերպով ամեն եկեղեցիներ և բովանդակ քրիստոնեությունեն ընդունված չէին»²¹:

Քաղկեդոնի ժողովը «սկզբից նեթ իր դեմ հանեց քրիստոնեության խոշոր մեծամասնությանը, և ո՛չ միայն քրիստոնեական դավանագիտության օրրան Աղեքսանդրիայի առաջնակարգ պատրիարքությունը, որ Նիկիո և Եփեսոսի տիեզերական ժողովների դավանական սկզբունքներն էր թելադրել, այլ շուտով նաև Երուսաղեմը... Անտիոքը և վերջապես Կ. Պոլիսը, որոնք նկատեցին Քաղկեդոնի որոշումներն իբրև նախկին երեք ժողովներով ընդունած քրիստոսաբանության աճհարիր և խորթ նորմություն, ուրքի կանգնեցրին նոցա դեմ (Քաղկեդոնի որոշումների դեմ) ամբողջ արևելյան քրիստոնեությունը, Նոր Հռոմից (Կ. Պոլսից) սկսած մինչև Ասիայի և Աֆրիկեի խորքերը, և Հին Հռոմը իրեն ենթարկյալ վիճակներով հավատարիմ մնաց նոցա, որ իրենից բխել էին»²²:

«Ժամանակակցությունները բերելով կոգտենք թե Հենետիկոնի հրատարակությունը տեղի ունեցավ ճիշտ այն միջոցին, երբ Վառան Մամիկոնյանը ոգի ի բոհն կմաքարեր (պարսիկների դեմ) հավատո

²⁰ Երվանդ վարդապետ, նույնը, էջ 333—334, «Հակաճառութիւն», «Հատաշարան», նույնը, էջ VIII—IX:

²¹ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցի, նույնը, էջ 44: «Ազգապատում», նույնը, էջ 496—497: Երվանդ Տեր-Մինասյանց, նույնը, էջ 334: Մանուկ Աբեղյան, «Հայոց հին գրականության պատմություն», I, 1944, էջ 355:

²² Կարապետ եպիսկոպոս (Տեր-Մկրտչյան), Ծողակաթ, Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, «Հովհան Մանդակունի և Հովհան Մայրագոմեցի», էջ 91:

¹⁷ Հ. Ներսես Ափնյան, Կուզը հայ մատենագրության մեջ, քննական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1909, էջ 5:

¹⁸ Նույնը, էջ 43—44:

¹⁹ «Արարատ», նույնը, էջ 253:

պաշտպանության համար Ներսեհապատի ճակատամարտին մեջ»²³:

Նույն ժամանակաշրջանում Ս. Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը (478—490), Վահանի սպարապետության և ապա մարգպետության օրերին, հարմար ժամանակ էր գտնում զբաղվելու Հայ Եկեղեցու քարեկարգական մի շարք հարցերով: Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի մահից հետո, անցնող 40 տարիների ընթացքում, խանգարվել էին Սահակ-Մեսրոպյան եկեղեցական, մշակութային ու ազգային-հասարակական կարգերը, մանավանդ Վարդանանց պատերազմից հետո, մինչև Վահանյանց փայլուն հաղթանակը:

Մանդակունին զբաղվում է նաև իր ժամանակ Ընդհանրական Եկեղեցուն հուզող դավանաբանական հարցերով՝ որոշելու համար Հայ Եկեղեցու պաշտոնական դիրքը, Եկեղեցու ներքին խաղաղությունն ու միությունը փրդովող քաղկեղոնական վեճերի մեջ:

«Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի աշակերտ Մանդակունին, անցա հոգևոր մեծ ձեռնարկությունները վերակենդանացնող և առաջ տանող Մանդակունին, չէր կարող հավատարիմ չմնալ անցա ավանդած Եփեսոսյան դավանական սկզբունքներին և մերժել Քաղկեդոնի նորոգությունը»²⁴:

480-ական թվականներին Մանդակունին «շատ որոշ դիրք է բռնում ժամանակակից դավանաբանական վեճերի վերաբերմամբ: Նա հանդես է գալիս ընդդեմ երկաթնակության: Ընդհանուր Եկեղեցու մեջ դավանաբանական պատակտում էր ընկած և Հայոց Եկեղեցին չէր կարող անուշադիր թողնել այդ: Սկսվում է պայքար երկաթնակության և քաղկեղոնականության դեմ և այդ պայքարի գրականությունը»²⁵:

Դավանաբանական այդ պայքարի կամ «մաքսուման» գրականության նշանավոր ստեղծագործությունն է հանդիսանում Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը և դրա հայերեն թարգմանությունը:

Այսօր հայագիտության մեջ «տոմարագիտական հաշիվների վրա հիմնված» (Ս. Աբեղյան) վերջնականապես ընդունված փաստ է, որ Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը թարգմանվել է Հովհան Ման-

դակունիի նախաձեռնությամբ, 480—484 փետրվարի 28-ին²⁶:

Տիմոթեոս Կուզը «Հակաճառութիւն»-ը գրել է Գանգրայում և Քերսոնում: Նա «պարապ չէր նստել երկար տարիներ յուր աքսորավայրում: Հեռու մնալով յուր հոտից (համայնքից և Աթոռից) և այլևս չկարողանալով անմիջական մասնակցություն ունենալ յուր Եկեղեցու համար այնքան կարևորություն ունեցող դավանական վեճերի մեջ Քաղկեդոնի ժողովի մասին, նա յուր ժամանակը գործ է ածել Քաղկեդոնի ժողովի վարդապետության դեմ ընդարձակ հերքումներ գրելով»²⁷:

Մայր Աթոռի միաբան Կարապետ ծայրագույն վարդապետը (Տեր-Մկրտչյան) առաջինը ուշադրություն է դարձրել Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» վրա «Արարատ» ամսագրի 1897 թվականի մայիսի համարում իր հրատարակած «Տիմոթեոս Էլյորոսի նորագույն երկը և նորա մի քանի նոր հատվածները նախնի հայրերից առած» ուսումնասիրությամբ²⁸:

Այսուհետև, 1906 թվականին, Կարապետ ծ. վարդապետը, ընկերակցությամբ դարձյալ Մայր Աթոռի միաբան Երվանդ վարդապետի (Տեր-Մինասյանց) հրատարակության են պատրաստում Մայր Աթոռի Մատենադարանի Կարինյան ցուցակի № 1915-ում հայտնաբերված Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» օրինակը, որպես Քաղկեդոնի դեմ գրված «վկայությունների ընդարձակ և սովոր մի ժողովածու»:

«Հակաճառութիւն»-ը լույս է տեսնում Մայր Աթոռի տպարանից, 1908 թվականին, մեկենասությամբ Մայր Աթոռի միաբան Տ. Սուքիաս արքեպ. Դարգյանի, որպեսզի այդ հույժ կարևոր աշխատությունը, իր բովանդակալից հառաջաբանով, դրվի «գիտական աշխարհի դիմաց»²⁹:

Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը բաղկանում է երկու մասերից: Թարգմանվել է հունարեն բնագրից»³⁰: «Հայտնի էին մինչև այժմ միայն մի քանի եկեղեցական մատենագիրներին հիշատակություններ և անցա պահած աննշան հատվածներ»³¹:

²³ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, Գույնը, էջ 497:

²⁴ Կարապետ եպիսկոպոս, Գույնը, էջ 92:

²⁵ Տե՛ս «Շողակաթ», Գույնը, Կարապետ եպիսկոպոս, էջ 89—94, և Գույն տեղ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Հայ մատենագրության հնագույն թվականները», էջ 158—163:

²⁶ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Գույնը, էջ 163:

²⁷ «Հակաճառութիւն», Գույնը, հառաջաբան, էջ IX:

²⁸ «Արարատ», Գույնը, էջ 251—255: Նաև «Հակաճառութիւն», «Հառաջաբան», էջ V:

²⁹ «Հակաճառութիւն», Գույնը, «Հառաջաբան», էջ VI:

³⁰ «Արարատ», Գույնը, էջ 252, «Հակաճառութիւն», Գույնը, «Հառաջաբան», էջ XII:

³¹ «Արարատ», Գույնը, էջ 252:

1908 թվականի Մայր Աթոռի տպարանի հրատարակությամբ «Հակաճառություն»-ը ամբողջական վիճակով հայտնի է դառնում գիտական աշխարհին:

«Հակաճառութեան» հրատարակությունը «շատ կարևոր է հատկապես այն պատճառով, որ նրա հեղինակը շատ եռանդուն մասնակցություն է ունեցել դավաճական վիճաբանությունների մեջ Քաղկեդոնի ժողովից հետո և պարզում է մեզ այն դիրքը, որ բռնել էին իսկական միաբնակները»³²:

Հրատարակված «Հակաճառություն»-ը բաղկանում է 396 էջերից և հերետիկոսների 14 գլուխ «հայհոյություններից» և «պիտառություն»-ներից, այսինքն, Նեստորի, Եվտիմեոսի, Լևոն Ա Պապի թղթից (տոմար) և այլ մոլորություններից կատարված քաղվածքներից: Ապա հաջորդում են Եկեղեցու հայրերի ուղղափառ ընդարձակ վկայություններն ու հեղինակի խորհրդածությունները և Աստվածաշնչից քաղված համապատասխան վկայություններ:

«Հակաճառություն» աշխատության հրատարակությունը սկսվում է Կարապետ և Երվանդ վարդապետների բովանդակալից և գիտական լուրջ հիմք ունեցող «Հառաջաբան»-ով, էջ V—XXIV:

Այնուհետև ներկայացվում է գրվածքի բովանդակությունը, «Վկայությունք Սրբոց Հարցն մերոց» վերնագրով, որպես առաջին գլուխ, էջ 2—34:

Տիմոթեոս Կուռը մեջբերումներ է կատարում մինչև Քաղկեդոնի ժողովը ապրած ընդհանրական Եկեղեցու մեծ Հայրապետների գրվածքներից, որոնց քրիստոսաբանական «Հառառող դասախոսություն»-ը հիմնովել է Նիկիայի, Կ. Պոլսի և մանավանդ Եփեսոսի ժողովի Կյուրեղյան «Մի է Բնություն Բանին Մարմնացելոյ» ուղղափառ վարդապետության վրա:

Եկեղեցու մեծ վարդապետների և ուղղափառ հայրերի շարքում Տիմոթեոսը հիշում է Հռոմի Փիլիկոս, Ալեքսանդրիայի Պետրոս, Ալեքսանդր, Աթանաս, և ապա Եպիփան, Կիպրիանոս, Գրիգոր Սքանչելագործ, Բարսեղ, Գրիգոր Նյուսացի, Գրիգոր Աստվածաբան, Պրոկոլ և շուրջ 22 ուղղափառ հայրերի անունները:

Գրքի առաջին գլխում, Տիմոթեոսի «Հակաճառություններն» ու խորհրդածությունները գրավում են 32—54 էջերը:

«Հակաճառութեան» երկրորդ մասի Բ—ԺԴ գլուխները (էջ 52—144) սկսվում են Հռոմի Պապի ծանոթ թղթի կամ «Լևոնի տոմար»-ի և նրա նախորդ Պողոս Սա-

մուտացու, Նեստորի, Թեոդորեոսի հերետիկոսությունների և նրանց գրվածքների քննությամբ և հակաճառությամբ, ապա «Պիտառությունք հերձուածողաց», «Նախաբան հակաճառութեան հայհոյութեանց թղթոյն Դեովնայ» (Լևոն Պապի) և վերոհիշյալ հերետիկոսների, որոնք համարվում են «տապալիչք նախասացելոցն հայհոյութեանցն հերձուածողաց և նգովիչս զնոցայն ամպարշտութիւն» (էջ 52):

«Հակաճառութեան» երկրորդ մասն էլ ունի Ա մասի ծրագիրն, ու կառուցվածքը, «Պիտառությունք» (քաղվածքներ) վերոհիշյալ հերետիկոսների գրվածքներից, ապա «Պիտառությունք երանելեացն մերոց հարանց», և այնուհետև «Հակաճառություն Տիմոթեոսի առ ասացեալսն ի Դեովնայ և նախ քան զնա հերձուածողացն»:

«Հակաճառություն»-ը սակայն, այս 14 գլուխներով չի ավարտվում:

ԺԴ գլխից հետո կա «մի կես պատմական, կես վիճաբանական մի ծանոթություն», նվիրված «ի ժողովն Քաղկեդոնի» (էջ 144—150), որին կրկին հետևում են նույն ձևով 5 գլուխ «հայհոյությունք և Պիտառությունք Նեստորի», «Պիտառությունք հարանց», «Հակաճառություն Տիմոթեոսի», «Երկուտասան նգովք Կիրոլի» (էջ 151—279) Ալեքսանդրացու Նեստորի դեմ, որոնք ընդունվեցին Եփեսոսի ժողովում:

«Հակաճառութեան» 329—333 էջերում կա Տիմոթեոսի «մի բավական ընդարձակ, բայց թերի մնացած մի վերջաբան» և «Հիշատակարան», ուր հեղինակը խոսում է քաղկեդոնականների կողմից իր և ուղղափառ հայրերի կրած անլուր չարչարանքների մասին: «Ես երբեք չեմ ուրանա ուղղափառ հավատք, և պատրաստ եմ մեռնել մեր Տեր և Աստված Հիսուս Քրիստոսի համար, որը իմ միտքս բաց արեց և ինձ գործակցեց որպեսզի ես շարադրեմ այս մատյանը, ինչպես որ սովորեցի սուրբ ավետարանիչներից, սուրբ առաքյալներից, սուրբ մարգարեներից, սրբերից և ուղղափառ եպիսկոպոսներից, դեռևս այս բոլորը լսելով ճշմարիտ հավատից մոլորվածները, որոնք իրենց գրվածքներով ուրացան Տիրոջը և նրան երկու Բնությունների բաժանեցին, և նրանք՝ որ ընդունեցին նրանց ամբարշտությունը, դառնան և ապաշխարեն, և փախչեն Աստուծուց նրանց վրա դրված բարկությունից»³³:

Մի ճաշակ տալու համար մեր ընթերցողներին, «Հակաճառութեան» հայերեն

³² «Հակաճառություն», «Հառաջաբան», էջ XI:

³³ «Հակաճառություն», նույնը, էջ 329—333:

սույն հաստիքի թարգմանության գրաքար քննադիրն էլ ենք հրատարակում³⁴:

«Եւ այսոհետեւ Տիմոթեոսի (անիմա ?) - ստնագունի ամենայն մարդոյ, յարտասանմանութեան պարսպապաշտի, սակս ոչ ուրա- նալ ինձ գովողն հաւատ, և պատրաստա- պէս ունելով զիս մեռանել վասն Տեառն մերոյ և Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ե- րաց զիմս միտս ինքն Յիսուս և գործակ- ցեաց ինձ, և շարագրեցի նախ այսորիկ մատենան Աստուծոյն բայից, որպէս ուսայ ի արբոցն անտարանչաց, և ի արբոց առա- քելոց, և ի արբոց մարգարէից, և ի արբոց և ողորպիսոաց եպիսկոպոսապետաց, թերևս լսելով նոցա մոլորեալքն յողորպիսո հա- տատոյն և ներգրաքար ուրացեալք զՏէրն և բաժանել զնա լերկուս բնութիւնս, և որք հաւասարեցին նոցայն ամպարչտութեան, դարձցին և ապաշխուսեցին Աստուծոյ, և փա- փիցեցին զառ ի Աստուծոյն նոցա ի վերայն կացեալ բարկութիւնն»:

«Հակաճառութիւն»-ը ունի «ամենայն խը- նամբով կազմված երեք տեսակ ցանկեր.

«Ցանկ վկայությանց Սուրբ Գրոց» (էջ 343—354):

«Ցանկ հատուկ անվանց» (էջ 355—361):

«Ցանկ նյութոց» (էջ 362—396):

Ուսումնասիրողների և ընթերցողների «դիտության համար, գրքի Հառաջաբա- նին հետևում է բովանդակության ընդար- ձակ մի ցանկ, որ նշանակված է փակա- գծի մեջ առանց թվանշաններով, թե յուրա- քանչյուր եկեղեցական հորից քանի վկա- յություն կա և որ գրքերից առած (եթե այդ թիշված է Տիմոթեոսի երկասիրության մեջ»³⁵:

«Հակաճառութեան» հայերեն թարգմա- նությունը, ինչպես նշվել է վերևում, կա- տարվել է 480—484 (փետրվար) թվական- ներին: Սույն թարգմանությունը «մի տեսակ հայերեն է ստեղծել դավանաբանական խնդիրների համար՝ որոշ դավանաբանա- կան արտահայտություններ և բանաձևեր, որոնք հաջորդ դարերում ընդհանուր գոր- ծածության մեջ են մտել դավանական թղթերի և այլ գրվածքներում»³⁶:

«Հակաճառութիւն»-ը «մեծ նշանակու- թյուն է ունեցել ոչ միայն իր բովանդակու- թյան տեսակետով, այլև իր ոճի և լեզվի: «Հակաճառութիւն»-ը սահմանված լինելով բաղկեղորանականների դեմ վեճերի համար, թարգմանիչն աշխատել է ըստ ամենայնի բառացի ճշտությամբ և բնագրի մոտ թարգ-

մանել, որպեսզի վիճաբանությունների ժա- մանակ ոչ մի տեղիք չլինի թյուրիմացու- թյան: Այդպիսով ստեղծվել է մի խիստ հու- նաբան հայերեն, և դավանաբանական խնդիրների համար մի նոր, առանձին տե- սակի ոճ, արտահայտության հատուկ ձևեր և բանաձևեր»³⁷:

«Թարգմանության լեզուն շատ հեռու է օրինակելի լինելուց... այնքան խորթ է այդ հայերենը»³⁸: Այնուամենայնիվ «Հակաճա- ռութեան» ազդեցությունը, «ամեն մասամբ եղած է նշանակալից հայ մատենագրության վրա (Հ. Ն. Ալիկյան, նույնը, էջ 43):

«Հակաճառութեան» թարգմանչի մա- սին որևէ որոշ բան ասել դժվար է: «Բայց թարգմանված է դավանաբանական վեճե- ռի մաստկացած միջոցին, երբ Քաղկեդո- նի ժողովի որոշումները գործել ընդդիմու- թյան էին հանդիպում արևելյան քրիստոն- յաների կողմից և «կայսերական կառավա- րությունը» ստիպված էր դրանք գործադր- ել տալու համար զենքի դիմել և մեծ ար- յունահեղություններ անել»³⁹:

Այս բոլոր հանգամանքները ցույց են տալիս Տիմոթեոսի «Հակաճառութեան» «գրքի ունեցած մեծ նշանակությունը հայոց եկեղեցական գրականության տեսակետից և ապացուցելու, որ հիրավի այդ գիրքն ծա- ուայել է Հայոց եկեղեցու վարդապետների համար իբրև զինարան Քաղկեդոնի վար- դապետության դեմ կոպելու համար: Այդ է անշուշտ պատճառ, որ Տիմոթեոսի «Հա- կաճառութիւն»-ը այնքան վաղ թարգմա- նվել է հայերեն»⁴⁰:

Ե դարից սկսած Հայ եկեղեցու մեծ դա- վանաբանները օգտվել են Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ից, ինչպես օրինակ Մովսես Խորենացին, Հովհան Մանդակու- նին⁴¹, Ստեփանոս Սյունեցին, Թեոդորոս

³⁷ Մանուկ Աբեղյան, նույնը, էջ 355—356: Տես նաև Հրաչյա Աճառյան, «Հակաճառութեան» մեջ գործածված հայերեն նորամուտ մի շարք բա- ների մասին, Վիեննա, 1909, էջ 66—106:

³⁸ «Հակաճառութիւն», «Հառաջաբան», էջ XXI:

³⁹ Մանուկ Աբեղյան, նույնը, էջ 356 և նույն հե- ղինակի «Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» թարգմանելու ժամանակը, նույն տեղ, էջ 356 և 613—618.

⁴⁰ «Հակաճառութիւն», «Հառաջաբան», էջ XXI:

⁴¹ Երանելի Քերթոզհարս Մովսեսի Խորենացի եպիսկոպոսի, Գիրք թղթոց, նույնը, էջ 23—28: Ե- րանելյուն Յովհաննու հայոց եպիսկոպոսապետի, «Ապացոյց յերկուց Բնութեանց ասել զՓրկիչն և կամ մի Բնութիւն», Գիրք թղթոց, նույնը, էջ 29— 40: Տես նաև «Կնիք հաւատոյ», նույնը, «ի հակա-

³⁴ Նույնը, էջ 329—340:

³⁵ Նույնը, «Հառաջաբան», էջ XXIV:

³⁶ Նույնը, էջ XVII—XVIII:

Քոթենավորը, Մաթուսաղան, Օձնեցին, Խոսրովիկը, Ծնորհալին, Տուստերդին, Անահիս Սանահնեցին, Զուքարիա Զագեցին, Սամվել Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին և ուրիշներ⁴²:

«Հակաճառութիւն»-ից բացի Տիմոթեոս Կուզը ունեցել է նաև «մի քանի գրական աշխատանքներ, որոնց բոլորի նպատակն է եղել երկու Բնության վարդապետության դէմ կռիվ մղել և յոր հոտը նրանից զգուշացնել»⁴³:

Տիմոթեոսի «Հակաճառութեան» թարգ-

ճառութեան Բաղկեղունի ժողովուն, որ ասի Ապացոյց», էջ 130—133:

⁴² «Հակաճառութիւն», «Հատաշարան», էջ XVIII—XXI: Նաև Մանուկ Աբեղյան, Հայոց Եկեղեցու դերը բաղկեղունականության վերաբերյալ 5-րդ դարի երկրորդ կեսին, Գույնը, էջ 623—637: Գիրք թղթոց, Գույնը, Պատասխանի թղթոյն, Սորմենայ, որ առ վրթանէս գրեաց, էջ 93—98: Տես նաև «Գիրք թղթոց», Գույնը, էջ 101, 103, 126, 140:

⁴³ «Հակաճառութիւն», «Հատաշարան», էջ X:

մանությունը հայ դավանաբանների համար «ամենալավ զենքերն էր մատակարարում Աստորականության և քաղկեդոնականության դէմ մաքառելու համար»⁴⁴:

477 թվականի հուլիսին մահանում է Տիմոթեոս Կուզը, հյուժած ու հիվանդագին, և Ալեքսանդրիայի Աթոռի վրա նրան հաջորդում է 481 թվականին Պետրոս Մոնգոսը, որ Տիմոթեոսի ուղղափառության և հակաքաղկեդոնական պայքարի ջերմ պաշտպանն էր:

Պետրոս Մոնգոսի մահով Ալեքսանդրիայի Աթոռը կորցնում է իր առաջնակարգ ու ղեկավար դերն ու ճշմանկությունը ընդհանրական Եկեղեցու պատմության մեջ ի պաշտպանություն ուղղափառ հավատի, ինչ որ ունեցել էր այդ փառավոր Աթոռը Դ—Ե դարերում:

Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» թարգմանությամբ փակվում է Ալեքսանդրիայի և Հայ Եկեղեցիների հարաբերության պատմության էջը:

⁴⁴ Նույնը, էջ XV—XVI:

